

ӨОЖ 81'373; 001.4

Г.А. Бегимова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: gukjik_76@mail.ru

Түрік терминологиясының зерттелуі

Аңдатпа. Бұл мақалада түрік терминологиясының зерттелу жүйесі мен жолдары қарастырылады. Түрік тіл білімінде терминдер мәселесінің зерттелуі жүз елу жылдық тарихты қамтиды. Әйтсе де түрік терминологиясының ғылыми тұрғыдан зерттелуі Республиканың алғашқы жылдарында ғана қолға алына бастады. Кемал Ататүрктің бастамасымен түрік тілін жаңғыртатын, жетілдіре түсетін лингвистикалық ғылыми қоғам құрылып, түрік тілін көптеген кірме сөздерден тазартып, олардың орнына орхон, ұйғыр жазбаларынан, жергілікті тіл ерекшелігінен алынған көне түрік сөздерін енгізіп, туыс тілдердегі сөздермен, кейде жеке қаламгердің өзі қиыстырған түрік сөздерімен алмастырған.

Түйін сөздер: түрік терминологиясы, түрік лингвистикалық қоғамы, термин түзу, батыс терминдері.

Жалпы түрік тіл білімі саласындағы ізденістері мен зерттеулері өте ертеден бастау алады. Түрік зиялылары араб тілін ғылым тілі, парсы тілін әдебиет тілі деп мойындай келе, осы тілдерде әртүрлі ғылым және өнер салалары бойынша шығармалар жазып қалдырған. Арабша және парсыша жазылған еңбектерді түрікшеге аударған. Медицина, математика, астрономия, шарифат, ислам тақырыптарында жазылған шығармалардың уақыт өте келе терминдері түзілген. Бұлардың саны жағынан артуы, ғылымның дамуына жол ашты.

Шамамен 150 жылдан күні бүгінге дейін жалғасын тапқан термин мәселесіне Республика кезеңінде ғана толықтай мән берілді.

Ел мен елдің бір-біріне риясыз ұмтылысын, халықпен халықтың туыстығын, рухани-тілдік жақындығын қасиетті санаған түріктің абзал азаматтары болған. Кемал Ататүрктің бастамасымен түрік тілін жаңғыртатын, жетілдіре түсетін лингвистикалық ғылыми қоғам құрылып, түрік тілін көптеген кірме сөздерден тазартып, олардың орнына орхон, ұйғыр жазбаларынан, жергілікті тіл ерекшелігінен алынған көне түрік сөздерін енгізіп, туыс тілдердегі сөздермен, кейде жеке қаламгердің өзі қиыстырған түрік сөздерімен алмастырған.

Осылайша мемлекет бақылауымен түрікше жалғаулар жалғану арқылы жаңа терминдер

түзіле бастады. 1934-1950 жылдары терминге қатысты бірқатар зерттеулер жүргізілді. Ататүрктің тікелей қолдау көрсетуімен білім министрлігі және түрік тілі қоғамы тығыз байланыса отырып, бірқатар жұмыстар жүргізді.

2876-шы Ататүрк мәдениет, тіл және тарих жоғарғы қоғамы заңының 37-ші пунктінің “Д” бөлігі бойынша «Барлық ғылым, техника, өнер салаларында термин түзу және зерттеу» міндеті түрік тілі қоғамына жүктелді. Түрік тілі қоғамы терминге қатысты жұмыстардың дерлігін дербес түрде қолға алды. Әртүрлі ғылым мен өнер салаларында терминдер сөздігі жасалды. Әйтсе де осы кезеңде түрікшілдік идеяның жеткіліксіздігі, терминдердің сауатсыз түзілуі, дұрыс баламаларға қайшы ұғымдардың алынуы, ұғым мен термин арасында сәйкессіздіктің туындауы жаңадан түзілген терминдердің мойындалмай, жарияланбауына себепкер болды. Түрік тілінің ережелеріне бағынбай жасалған терминдердің де әсері болғандығын айта кету керек. Осындай өрескел әрекеттерге қарамастан түрік тілі қоғамы термин мәселесіне қатысты жұмыстарын жалғастыра берді. Бұның айғағы, алғаш рет түрік тіліндегі түсіндірме сөздік пен түрік тілінің емле сөздігі жарыққа шықты.

Республика құрылғаннан кейінгі алғашқы он жылдықта терминдер түбірі жағынан бірқатар өзгерістерге ұшырады. Жалпы тіл мәселесі

жан-жақты қаралғанымен, терминдерге аса көңіл бөлінбеді. Осындай дәстүр күні бүгінге дейін жалғасын табуда. Шындығында, терминдерге қатысты зерттеулер жоқтың қасы десек қателеспейміз. Ең көп жалпы тілдік мәселелер зерттеліп, терминдер мәселесі орайы келгенде ғана қарастырылып келеді.

Кейбір тілші ғалымдар батыс тілінен енген көне терминдерді жоққа шығаруға қарсы екендігін, олар ешбір тілдің саф еместігін айта келе, шет тілінен еніп, қалыптасып кеткен сөздерді мүлде қолданыстан шығарып тастау дұрыс еместігін жасырмайды.

Мындаған шет тілінен енген әдебиет терминдерін қалайша қолданыстан шығарып тастаймыз? Немесе түрік тілінің грамматикалық ережелеріне қайшы сауатсыз жаңа сөздердің түзілуінің етек алуы сияқты мәселелердің төңірегінде туындаған пікірталастар күні бүгінге дейін жалғасын табуда.

Ғалым М. Каплан – терминдерді таза түрік тілінде түзуді жақтаушы ғалым. Оның «Күлтүр вэ Дил» атты кітабында: «Жаңа ұғымдар үшін жаңа сөздердің жаңалығын, түрік тіліне еніп қалыптасып кеткен шет ел сөздерінің жоққа шығарылуымен шатастырмау керек. Қазіргі кезеңде біз ғылым, техника, әдебиет, өнер, философия салаларында мындаған сөзге мұқтажбыз. Бұлардың түбірі төл тілімізде жасалса, әрине, орынды болар еді. Түрік тілінде болмаған бір ұғымға түрікше балама таба алсақ, оны түрік мәдениетіне жаратсақ мақтанарға тұраралық үлкен іс болары хақ» [1, 49 б.].

М. Каплан осы пікірін «Хисар» атты журналда былайша толықтырады: «Қазіргі кезеңде көптеген түрік ғалымдарының кітаптары мындаған батыс тілдерінен енген кірме сөздерге толы. Әрине, мен бұған аса қарсымын дей алмаймын, әйтсе де қолымыздан келгенше жаңа терминдердің төл тілімізден болғандығын қалар едім. Өйткені Түркия ғылым, техника салаларында күннен-күнге дамуда, ал мұндай мәселе дер кезінде қолға алынбаса, тура арабша, парсыша сөздер сияқты тілімізді шұбарландырып жібереді. Ғылым, техника салаларынан мәдени тілімізге, одан ауызекі тілге орныққын терминдер, түрік тілінің сапасын бұзады, оның кірленуіне жол ашады» [2, 8 б.].

Жаңадан түзілген сөздерге зерттеулер жүргізген «Уйгун вей уйгун олмаян ени келимелер сөзлүгү» атты кітаптың авторы Ф. Тимур-

таш та терминдер тақырыбында М. Капланның пікірімен шамалас. Ғалым сөздігінің алғы сөзінде: «Түрікшеміз дамуда, терминдер тоқтаусыз жаңаруда және өзгеру үстінде. Жаңа сөздердің төл тілімізде жасалуы – талай уақытты қажет етеді. Бірақ ең бастысы жаңадан түзілген сөздердің тіліміздің құрылысы мен заңдарына сай дұрыс болуында. Сондықтан тілшілер мен әріптестеріміз бұл мәселе аясында қолдау көрсетсе өте орынды болар еді...» [3, 8 б.].

Ф. Тимурташ, кітабының тағы бір жерінде «Тіліміз жаңа терминдердің жасалуына әбден қолайлы және лайықты», – дейді [4, 15 б.].

Ғалым С. Левенд батыс тілінен енген сөздерге сын айта келе, былай дейді: “Түрік жастарының шет тіліне деген қызығушылықтарының артуы, олардың Еуропаға еліктеушілік әрекеттері тіліміздің шұбарлануына, жазба және ауыз екі тілімізге шетелдік сөздердің еркін енуіне жол ашуда. Бұл аса қауіпті, біз бұндай жолсыздықтарға жол бермей, ұлттық санамызды сақтап қалу үшін, қол қусырып қалмай әрекет етуіміз керек. Айталық, төл тіліміздегі *yaya kaldırımı* сөзінің орнына *tretuvar*, сол сияқты *gerçek* сөзінің орнына *realite* сөздерінің қолданысқа енуі әбден орынсыз дер едім” [5, 12 б.].

Терминдерге кейбір топтама жасаған ғалым Пеями Сафа «*atom, demokrasi, vitamin, elektrik* сияқты терминдердің түрік тіліне орнығып, сіңісіп кеткендіктен өзгертілуі мүмкін емес дей келе, екінші топтамаға жататын *analoji, objektif, primitif, sosyoloj* сияқты т.б. терминдерге түрік тілінің дыбыстық ерекшеліктері мен емлесіне сай баламалардың берілгені әбден орынды болар еді», – дейді.

Ғалым, уақыт өте келе батыс тілдерінен енген сөздердің бір қатарына түрікше баламалардың (*benzeşme, nesnel, ilkel, toplum bilimi* т.б.) алынуы қуантарлық жайт, – дейді [6, 9 б.].

«Батыдан гелен сөзлер» атты шығармасында Ахмет Көклүгүл: «Қазіргі таңда ғасырлар бойы араб және парсы тілдерінің тепкісінен мезі болған түрік тіліне тағы бір қауіп төніп тұр. Ол, әрине, батыс тілінен тілімізге кіріп, қолданысқа еніп жатқан сөздер. Мұндай келенсіздіктер дер кезінде тоқтатылмаса, тіліміз дамымай, оның ластануына әкеп соқтырады», – дейді [7, 466 б.].

Түрік ғалымдарының арасынан грек, латын және де батыстық терминдерінің еркін қолданысқа енуіне оң баға берушілерде болған. Олар батыстық көзқарасты, мәдениеті мен

ғылымын жоғары бағалағандықтан шетелдік терминдердің енуін дұрыс деп тапқан. Қаншама ғасырдан бері ғылым, техника, философия, медицина салалары бойынша тілімізге еніп қалыптасып кеткен терминдерге балама табу, оларды жоққа шығару мүмкін емес, – дейді.

Әрине, мұндай пікірлерді ұлттық сана-сы жоғары кез келген ғалым қолдамасы хақ. Өйткені түбірлері, жалғаулары, мағыналары түсініксіз, түрік халқына мүлде таныс емес сөздің қолданысқа енуі жолсыздық. Мұндай сөздер тілімізге бір орнықса, оларды жоққа шығару қиынға соғады. Айталық, «сүпер» сөзімен тоқтап қалмаймыз, одан кейін «хипер» сөзін де алуға мәжбүр боламыз.

Осылайша тіліміздің ластанып, шұбарлануына, батыстық сөздердің еркін енуіне жол ашылады. Сондықтан мұндай сөздерге аударма жолымен емес, түрік тілінің айтылуы мен сөйленім көркемдігіне сай баламалардың табылуы әбден орынды болар еді. Айталық, *tarihi, ruhi* сөздеріне *-sal, -sel* жалғауларын жалғау арқылы *tarihsel, ruhsal* сияқты ұғымдармен түрікше балама табылды деуге болмайды. Бұндай сөздер бәрібір кірме сөз болып қала береді. Сондықтан, ең бастысы, төл тілімізде сауатты ұғым таба білу керек.

Кез келген терминнің тілдік ережелерге сай, сауатты жасалуы, халыққа түсінікті болуы өте маңызды. Әйтсе де түрік тілінде ережеге бағынбай жасалған терминдер де баршылық. Осы мәселе аясында 1958 жылы Түркия Мәдениет Министрлігінің ұйымдастыруымен өткен 1-ші түрік тілі құрылтайында мынадай қарарлар алынды:

Бүгінге дейін жасалуы мен мағынасы жағынан қате терминдер алғашқы үлгі сөздер ретінде қабылдансын; Бірақ бұдан кейінгі түзілетін терминдер қазіргі түрік тілінің барлық грамматикалық заңдылықтарына сай жасалсын.

П. Сафа «Дил давасы» атты кітабында: «Сауатсыз түзілген терминдердің тілімізге кері ықпал ететінін жасыра алмаймыз. Әсіресе түсініксіз ұғымдарды түсіндіруде қиындыққа да жолығатынымыз рас. Осындай сауатсыздықтар аудармашыларымыздың кәсібилігін ақсатпай қоймайды. Өйткені аударма жасау барысында түсініксіз бір ұғымға баламаны ойдан құрастыруға немесе шетелдік сөздерге жүгінуге мәжбүр болады. Тағы бір қынжылтатын нәрсе кейбір терминолог мамандарымыз қоғамдық

сөздік қорда жоқ баламаларды тауып жаңалық ашқандай болып, тіпті мұндай сөздер мен терминдерді жоғары оқу орындары мен мектеп басылымдарына енгізіп те жатады», – дейді [8, 18 б.].

Жоғарыда айтылған мәселелер тек қана Түркияда емес Қазақстанда да бүгінде өзекті проблемалардың біріне айналып отырғаны бәрімізге мәлім. Мұндай оқулықтар оқырмандарымызды ана тілде жазылған оқулықтардан тек алшақтатудан басқа еш нәтиже бере алмасы хақ. Сондықтан осындай жолсыздықтардың өршуіне жол берілмеуі тиіс. Ең алдымен, ғылыми журналдар мен басылымдар мұндай мәселелерді күн тәртібіне қойып, жариялануына тыйым салулары қажет. Тіл, мәдениет қоғамдары және университеттер мұндай келеңсіз жайттарда қол қусырып қалмай, сауаттылыққа терең мән беруі қажет. Осындай мәселелер аясында салмақты жұмыстар жүргізіліп, сөздіктеріміз сауатты ұғымдармен, төл сөздермен байып, оң нәтижелер беріп жатса нұр үстіне нұр болар еді.

Түркияда термин мәселесі 1940 жылдардың басы мен соңына қарай тілшілер арасындағы түсінбеушіліктің әсерінен біраз ақсап қалды.

Қазіргі таңда түрік тіліне шетелдік сөздердің қолданысқа тез еніп кетуі ғалымдарды алаңдатып отыр. Тоқтаусыз ғылым білім, технологияның дамуы кірме терминдердің кірігуіне себеп болып отыр. Осы тұрғыдан алғанда Түркиялық ғалымдарға республиканың алғашқы жылдарындағыдай салмақты жұмыс істеу міндеті жүктеліп отырған сияқты.

Түбірі батыс тілінен енген сөздерге араб тілінен балама іздеудің орнына, керісінше оларды бастапқы қалпында қалдыру туралы ғалым Шамседдин Сами былай дейді: «Біз Еуропа тілдерінен сөз алуға мәжбүрміз. Қазіргі таңда пошта (*posta*), телеграф (*telgraf*), фотограф (*fotograf*), т.б. сөздерге балама іздеп, босқа уақытымызды кетіргенше, сол сөздерді бастапқы қалпында қалдырсақ өте орынды болар еді», – дейді [9, 6 б.].

Автор «Сабah» газетіне берген мақаласында терминдерге қатысты пікір білдіріп, онда: «Біз ғылымның қай саласында болмасын сөздер мен терминдерді төл тілімізге аударма алмаймыз. Аудармауымыз да керек», – деп кесімді тұжырым білдіреді [10, 7 б.].

Түрік ғалымы Зия Гөкалп «Түрікшілдіктің

негіздері» атты кітабында терминдер жайында мынадай ой білдіреді: «Жаңа терминдер жасау кезінде, алдымен, ауызекі тілден қарастырылады, егер табылмаған жағдайда түрік тілінің ережелеріне сай, түрікше жалғаулар жалғану арқылы жасалады. Бұл жеткіліксіз болса, арабша және парсыша сөздерге жүгініледі, бірақ арабша және парсыша сөз тіркестері болмайды» [11, 7 б.].

Ғалым, сонымен қатар «кейбір жайттарда сөздер мен мамандық атауларын білдіретін әртүрлі техникалық терминдердің шет тіліндегі баламалары сақталынады», – дейді [12, 8 б.]. Зия Гөкалптың осындай тұжырымдары мен көптеген зерттеу жұмыстары Республика кезеңіндегі терминге қатысты зерттеулердің негізінің қалануына себепкер болған.

Түркия Республикасының алғашқы жылдарында кейбір ғылыми зерттеулердің ішінен көз тартарлық жұмыстар болғанын байқауға болады. Солардың бірі Желал Нуридін «Түрік революциясы» атты еңбегінде батыс тілдерінен енген көптеген термин сөздердің төл тілдегі баламаларын кездестіруге болады: телеграф – *uzakyaz*, фотограф – *ışık yaz*, фонограф – *ses yaz*, телескоп – *uzakgör*, микроскоп – *ufakgör*, т.б. [13, 297 б.].

Мұндай жаңа түрік әліпбиі қабылданбай тұрып, тілдік реформалардан бұрын жасалған еңбекті баға жетпес зерттеу деп бағалауға болады.

Бесим Аталай түрік тілінің алтыншы құрылтайында жасаған баяндамасында термин жайлы ойын былайша білдіреді: «Француз және ағылшын тілдерінде мыңдаған шет тілінен енген сөздер көп. Олар неліктен бұл сөздерді шығарып тастамайды. Өйткені бұл тілдердің барлығы бір семьяның тілдері. Айталық, бір ана тілі бар. Оның бір бөлігі латын, басқа бір бөлігі неміс. Әрине, бұлардың бәрі бір-біріне жақын тілдер. Бұлар бір семьяның тілдері болғандықтан бір бірінен сөздерді ала алады. Ал бізге бұлай жасау мүмкін емес. Сондықтан тілімізге кірігіп кеткен ағылшын, француз, латын сөздерін жокқа шығара алмаймыз. Өйткені олар тіліміздің негізін қалаған сөздер [14, 18 б.].

Түрік ғалымы, терминолог Хамза Зулфикар «Терим сорунлары вэ терим япма йоллары» деп аталатын еңбегін Анкара қаласында 1991 жылы шығарған. Бұл зерттеу жұмысы негізінен термин мәселелері мен терминнің жасалу жолдарын анықтауға арналған үлкен ғылыми зерттеу. Мұнда терминге байланысты көзқарастар мен

түрік тіліндегі зерттелу жайы, терминнің жалпы ерекшелігі, ғылыми жағынан және дыбысталуы жағынан түрікше терминдердің ерекшелігі, термин жасаудың жолдары, мағына жағынан ерекшеленген терминдер туралы байсалды әңгімеленеді.

Түрік тіліндегі терминдердің көпшілігі арабша және парсыша екенін айта келіп, ғалым қазіргі кезде түрікше термин жасаудың негізгі жолы ретінде шетел сөзіне түріктің жалғауын жалғау деп түсіндіреді. «Ғылымның дамуымен бірге термин енеді», – дей келіп, автор мұндай мәселенің дамыған елдердің өзінде де әлі күнге шешілмеген мәселе екенін ескертеді [15, 151-152 бб.].

Ғалым түбірі Еуропадан еніп кеткен терминдерді түрікше аудару аламыз ба? – деген сұрақ төңірегінде, біздер түркі халықтары бірігіп ортақ қоғам құрып, мұндай мәселелерді ортақтаса отырып шешкеніміз абзал дей келе, тілімізге бұрыннан кірігіп кеткен *elektrik*, *televizyon*, *telefon* т.б. шетел сөздерін өзгеріссіз қалдырып, тек дыбыстық жағын түрікшеге бейімдеу керек деп жазады [16, 153-154 бб.].

Сонымен, түрік тілдерінде терминдердің зерттелуінің өзіндік тарихы бар. Қазіргі таңдағы басты мәселе – шетел тілінен еніп жатқан көптеген терминдерді аудару мәселесі екені анық.

Әдебиеттер

- 1 Ағакай М., Али М. Келиме япы йоллары. – Стамбұл: Түрік тілі қоғамы, 1943. – 300 б.
- 2 Башкан Ө. Теримлерде өзлешме соруну. – Анкара: Түрік тілі қоғамы, 1973. – 184 б.
- 3 Вэджихе Х. Ататүрк вэ терим деврими. – Анкара: Түрік тілі қоғамы, 1965. – 284 б.
- 4 Абдулькадир И. Улус терими үзерине. – Анкара: Түрік тілі қоғамы, 1955. – 492 б.
- 5 Кызылырмак А. Терим соруну үзерине. – Анкара: Түрік тілі қоғамы, 1971. – 232 б.
- 6 Рыза О. Торе терим үзерине. – Анкара: Түрік тілі, 1960. – 579 б.
- 7 Ағакай М., Али М. Ансиклопедик политика сөзлүгү. – Стамбұл: Аркан, 1957. – 295 б.
- 8 Кемал Г. Политика сөзлүгү. – Анкара: Хүр, 1960. – 400 б.
- 9 Дилачар А. Батыдан алынан келимелер имласы. – Анкара: Түрік тілі қоғамы, 1956. – 347 б.
- 10 Демирай К. Баты кайнаклы сөзджүклер

каршылығы. – Анкара: Түрік тілі қоғамы, 1978. – 447 б.

11 Дильчин Ж. Жумхуриет динеминде ениден жанландырылан түркче сөзджүклер. – Анкара: D.T.C.F., 1974. – 103 б.

12 Дидароғлу Х. Теримлер үзерине. – Анкара: Түрік тілі қоғамы, 1962. – 47 б.

13 Түркчеде сөзджүк япма йоллары. – Анка-

ра: Түрік тілі қоғамы, 1962. – 37 б.

14 Жаргер В. Калемиеден мүлкиеие. Османлы мемурларынын топлумсал тарихи. – Стамбұл: Аркан, 1996. – 520 б.

15 Ерджүменд К. Аврупада османлы икамет елчиликлерин курулушу вэ илк елчилерин сияси фаалителери. – Анкара: Түрік тілі қоғамы, 1968. – 500 б.

Г. Бегимова

Исследования турецких терминов

В данной статье рассматриваются пути и система исследования турецких терминов в прошлом и на современном этапе. Анализируются взгляды, мнения и труды некоторых турецких лингвистов по данной проблеме.

Ключевые слова: турецкая терминология, турецкое лингвистическое общество, составление термина, западные термины.

G. Begimova

The research of Turkish terminology

In this thesis we are going through the way of researching terminology formation, and the opinions of scholars about the terminology on Turkish language linguistics. Also in this thesis we are looking at the history and present of Turkish terminology.

Keywords: turkish terminology, the Turkish linguistic society, drawing up of the term, Western terms.